

EBÛ DÂVÛD SÛNENİ'NDE ZİYADE VE NOKSAN

Ahmed Ürkmez*

Özet

Hadis rivayet sistemi, duyulan bir sözün sahibine isnad edilmesi ve hiçbir ekleme ya da çıkarma yapmadan olduğu gibi aktarılması esasına dayanmaktadır. Ravinin güvenilirliği, bu temel prensibi ne ölçüde gerçekleştirdiğine bağlı iken, hadisin sıhhati de isnadındaki ravilerin güvenilirliği ile doğrudan ilişkilidir. Sened veya metinde meydana gelebilecek lafız değişikliklerinin önüne geçmek, muhaddislerin hassas davrandıkları noktalardan birisidir. Bu meyanda, rivayet kitaplarında bir hadisin önceki benzerine göre fazla veya eksik (ziyade ve noksan) yönleri itinayla tespit edilmiştir. Ortaya çıkan sonuçlar, meselenin, idrâc, irsâl, ihtisâr, telfîk gibi hadis ıstılahlarının yanı sıra, hükümlerde değişiklik oluşturma bakımından Fıkıh ilmini de etkilediğini göstermektedir. Bir Sünen musannifi olarak Ebû Dâvûd'un ziyade ve noksan ihtiva eden hadisleri rivayet usûlü, kullandığı tabirler ve bunların rivayetin mana muhtevasına etkisi, bu makalede incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ziyade, Noksan, Ebû Dâvûd, Sünen.

Addition and Diminution in Sunan of Abu Dawud

Abstract

Hadith transfer system is based on to associate the hearded speech with the owner and narrate it with fidelity and without adding or removing. While the narrator's reliability connected to his performance in achieving this principle, also the authenticity of the hadith is directly related to narrators reliability. To avoid the expression changes that can be seen in hadith isnad or text is one of the sensitivity points of hadith authorities. In this context, any addition or diminution in a part of the hadith compared to other was carefully detected in the classical hadith books. The results shows that, this subject is affecting the Islamic jurisprudence area by changing the provisions, as well as some hadith terms such as idrac, irsal, ikhtisar and telfiq. This article will discuss Abu Dawud's methods for handling of hadiths contains additions and diminutions, his mold phrases and their effects on the meaning content.

Key Words: Addition, Diminution, Abu Dawud, Sunan.

* Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, ahmedurkmez@yahoo.com.

Giriş

(ز-ي-د) sülâsî kökü, İslâmî ilimlerin hemen her alanında olduğu gibi, Hadis ilminde de pek çok ıstılaha kaynaklık etmiştir. Gelişmek, artmak ve benzeri anlamlara sahip¹ bu kökün ism-i fâili olan *zâide* (الزائدة)²; ism-i mef'ûlü olan *mezîd* (المزيد)³ ve mastarı olan *ziyade* (الزيادة) hadis ıstılahlarında öne çıkan kullanımlardır. Senede ravi eklenmesi, kitaba hadis eklenmesi, tahkik edilen metnin asıl nüshalarından birinde bulunup diğerinde bulunmayan ilave lafızların belirtilmesi⁴ gibi durumlarda *mezîd*, *ziyâdât*⁵ ve *ziyade* sözcükleri terim görevi üstlenmiştir.

Bu kökten türeyen ıstılahlar arasında makale başlığını en yakından ilgilendireni ise *ziyâdetü's-sika* (زيادة الثقة) kavramıdır. Bu terkipte “ziyade” kelimesi, ravinin hadisi diğer hadisçilerin genelinin rivayetine göre ilave içeren bir tarzda nakletmesini; “sika” kelimesi ise, kendisinin güvenilir ve dolayısıyla rivayet ettiği ziyadenin de sahih olmasını ifade etmektedir. *Ziyâdetü's-sika* bahsi

¹ Klasik lügatlerde ziyade kelimesine verilen tek kelimelik karşılık (النَّمُو) olmuştur. Bkz: Cevherî, İsmail b. Hammâd (ö.400/1009), *es-Sihâh (Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye)*, I-VII, (thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1984, II/481; İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem (ö.711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-LV, (thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasbüllâh, Hâşim Muhammed eş-Şâzelî), Dâru'l-Meârif, Kâhire trs, XXI/1897. Ayrıca İbn Manzûr'un aynı yerde kelimeyi zıddıyla tanımlarken kullandığı ifade dikkat çekicidir: (والزيادةُ جِلافةُ النقصان)

² “Fazlalık, ziyade” anlamına gelen zâide kelimesinin çoğulu olan zevâid, bir hadis kitabı yazım türüdür. Belirli bir veya birkaç hadis kitabının araştırmaya baz alınan kaynaklardan (mesela Kütüb-i Sitte) farklı olarak ihtiva ettiği ek hadisleri konularına göre derleyen eserlere “zevâid” adı verilmektedir. (Krş: Karahan, Abdullah, “Zevâid”, *DİA*, XLIV/303-305.) Ayrıca bazı ricâl kitaplarında bulunup diğerlerinde bulunmayan raviler için de zevâid tabiri kullanılmıştır. (Aydın, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İFAV, 3. Baskı, İstanbul 2009, s.337)

³ Adı hiçbir sika ravi tarafından zikredilmeyen bir ravinin muttasıl bir senede yanlışlıkla eklenmesi durumunu ifade eden el-mezîd fi muttasılı'l-esânîd (المزيد في متصل الأسانيد) kavramı hakkında bkz: Şahyar, Atâullah, “Mezîd fi Muttasılı'l-Esânîd”, *DİA*, XXIX/544-545.

⁴ Tenkitli neşirlerde kullanılan (... الى ... زائد من ...) kalıbı için bkz: Aydın, s.335.

⁵ Bir kişinin herhangi bir eseri musannifinden sonra gözden geçirip ona yaptığı eklemeler “filancanın ziyadeleri” (زيادات فلان) kalıbıyla ifade edilmektedir. Kitabın sonuna yeni bir bölüm eklemek anlamındaki “zeyl” ile bu uygulama arasındaki fark, ziyâdatta ilave rivayetlerin eserin içine serpiştirilmiş bulunmasıdır. Bu tatbikatın tipik örneklerinden birisi, Abdullah b. Ahmed'in, babası Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ine yaptığı ziyadelerdir. Detaylı bilgi için bkz: Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Bağdâdî (ö.241/855), *el-Müsned*, I-L (thk. Şuayb Arnavut vd.), 1. Baskı, Beyrut 1999, I/92 vd. (tahkik edenin mukaddimesi)

usûl kitaplarında “ilgilenilmesi tavsiye edilen hoş bir fen”⁶ olarak tavsif edilmiş; bilhassa tek bir ravinin ziyâdede infirâd ettiği hallere nadir rastlandığı, buna bağlı olarak konuya vâkıf muhaddis sayısının az olduğu⁷ vurgulanmıştır.

Bir hadisin ziyade ile rivayeti *ziyâdetü's-sika* mefhumuyla sınırlı olmayıp, zayıf ravinin hata sonucu eklediği bölümlerle veya bir yalancının metne kasten karıştırdığı cümlelerle de karşılaşmak her zaman için mümkündür. İdrac meselesiyle alakalı olan bu yönü de dâhil olmak üzere, Hadis Usulünde ziyade ve bilhassa *ziyâdetü's-sika* olgusu daha önce detaylı araştırmalara konu teşkil ettiği için burada tafsilata girilmeyecektir.⁸

Bu makalenin amacı, hadis usulü açısından gerek klasik kaynaklarda, gerekse günümüz akademik çalışmalarında ele alınmış bulunan ziyade ve noksan konusunu, uygulamaya ait bir örnek üzerinde incelemektir. Öncelikle hadiste ziyade meselesinin şeklî boyutu ve bu bağlamda ihtisarla ilişkisi irdelenecek, ardından hadis metninin muhtevası üzerinde meydana getirdiği etki, çeşitli açılardan tahlile tabi tutulacaktır. Tamamlayıcı unsur olarak, yine metinlerde görülen noksan ve istisna uygulamalarına değinilecektir.

Burada ziyade ve noksan tabirlerini herhangi bir ikinci kaynağa kıyasla kullanmadığımızı belirtmeliyiz. Çalışmamızda Ebû Dâvûd'un rivayetlerinin diğer bir musannifin eserindekilerle karşılaştırılması, bu mukayese neticesinde Ebû Dâvûd'un lafzında bulunan eksik veya fazlalıkların tespit edilmesi gibi bir yöntem söz konusu değildir. Yapılan araştırma, Ebû Dâvûd'un rivayet ettiği bir hadisin akabinde yine aynı hadisin ilk haline ilave yeni kelime veya cümleler ihtiva eden şeklini zikrettiği ya da tekrar hadisinin öncekine göre içermediği bölümü istisna ettiği noktaları değerlendirmektedir. Her ikisi de ihtisar

⁶ Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *Tedribü'r-Râvî fi Şerhi Takribi'n-Nevâvî*, I-II, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1993, I/204.

⁷ Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbûrî (ö.405/1014), *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, 2. Baskı, Haydarâbâd 1977, s.130.

⁸ Geniş bilgi için bkz: Karacabey, Salih, “Farklı Açılardan Hadiste Ziyade Meselesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 1, s.105-134; Aynı müellif, “Ziyâdetü's-sika”, *DİA*, XLIV/486-487.

uygulamasını beraberinde getiren bu iki durumdan ilki ziyade kavramına, ikincisi ise noksana tekabül etmektedir.

Mekkelilere yazdığı mektubunda metodunu anlatırken “*Bâbda hadisi iki veya üç vecihten tekrar ettiğimde bu, ilgili hadisin içerdiği ziyade bir sözden dolaydır. Bazen diğer hadislerde olmayan ek bir kelime, söz konusu hadiste bulunabilir.*”⁹ diyen Ebû Dâvûd’un *Sünen*’i üzerinde daha önce gerçekleştirdiğimiz detaylı bir araştırma,¹⁰ hadis rivayet tekniklerinin tatbiki bakımından eserin bünyesinde barındırdığı zenginliği göstermiştir. Araştırma sırasında tespit edilen bazı veriler ise şekil ve muhteva bakımından ziyade ve noksan meselesini aydınlatır nitelikte olup bu makaleye zemin oluşturmuştur.

1. Ziyadeyi İfade Etmek İçin Kullanılan Kalıp İfadeler

Ziyade, hadisin sened ve metin unsurlarının ikisini de yakından ilgilendiren bir kavramdır. Mutlak kullanıldığında sened boyutundan çok metnin kastedildiği söylenebilir. Sözelimi İbrahim en-Nehâî (ö.96/714), hadiste takdim-tehir konusunda fetva verirken “Manayı doğru aktardığım ve ilave/ziyade yapmadığım sürece beis yoktur.”¹¹ demiştir. Burada mana ile yan yana ele alınan konu metnin içinde ek bir unsura yer verilmesidir ki, ziyade veya noksan bölümün belirtilmesinde kullanılan ifadelerin tespiti bu açıdan ehemmiyet arz etmektedir.

⁹ Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî (ö.275/888), *Risâletü’l-İmâm Ebî Dâvûd ilâ Ehli Mekke*, (thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde), Mektebetü’l-Matbûâtî’l-İslâmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1997, s.31-32.

¹⁰ Bu çalışma, Şuayb el-Arnâvut tahkikli nüshanın temel alınması, hadislere sıra numarasıyla atıfta bulunulması, ihtisar ifadelerine dair dörtlü bir gruplandırmanın benimsenmesi yönleriyle “Ebû Dâvûd Süneni’nde Tekrar ve İhtisar” adlı ilk makalemizle ortak nitelikler taşıyacaktır. Musannif hakkında orada muhtasar bir açıklama yapıldığı için burada tekrara ihtiyaç duyulmamış olup, makalenin akışı içerisinde kullanılacak olan metin ihtisarı, lafız ihtisarı ve bağlam ihtisarı kavramları hakkında diğer makaleye müracaat edilmesi yerinde olacaktır. Bkz: Ürkmez, Ahmed, “Ebû Dâvûd Süneni’nde Tekrar ve İhtisâr”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2014/1, Sayı: 23, s.57-77.

¹¹ Râmhürmüzî, Hasen b. Abdurrahmân (ö.360/971), *el-Muhaddisü’l-Fâsıl beyne’r-Râvî ve’l-Vâ’î*, (thk. Muhammed Accâc el-Hatîb), Dâru’l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut 1971, s.541.

1.1. Şekil Boyutu

Hadiste ziyade meselesinin şekil boyutu, tekrar ve ihtisar mefhumlarıyla yakından alakalıdır. Metin ihtisarının alt başlığı bile sayılabilecek bu boyutta, mükerrer hadisin metninin hazfedilmesi, fakat asla göre içerdiği ziyade veya ihtiva etmediği noksan bir lafız varsa bunun belirli ihtisar kalıpları kullanılarak ifade edilmesi söz konusudur. Temel kullanım olan (زاد) fiilinin yerine (قال) konulduğunda, lafız ihtisarında görülen rivayet sîğalarıyla büyük benzerlik taşıdığı da söylenebilir. Ayırt edici nokta, lafız ihtisarında asılda mevcut bir ifadenin yerine mükerrerde gelen ifadenin tespit ediliyor olması, ziyade ve noksan meselesinde ise lafızların yer değiştirmesinin değil, bir metinden diğerine varlık veya yokluk açısından mahiyet değiştirmesinin söz konusu olmasıdır.

Ziyade belirten yapılara şu hadis örnek verilebilir:¹²

3736- حَدَّثَنَا الْقَعْنَبِيُّ، عَنْ مَالِكٍ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "إِذَا دُعِيَ أَحَدُكُمْ إِلَى الْوَلِيمَةِ فَلْيَأْتَهَا".

3737- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ خَالِدٍ، حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، بِمَعْنَاهُ، زَادَ: "فَإِنْ كَانَ مُفْطِرًا فَلْيَطْعَمْ، وَإِنْ كَانَ صَانِعًا فَلْيُدْعُ".

Burada “*Biriniz düğün yemeğine davet edildiğinde, ona gelsin*” şeklindeki temel rivayete ikinci tekrarda (بمعناه، زاد...) kalıbıyla “*Oruçlu değilse yesin. Oruçluyorsa dua etsin*” ilavesi yapılmıştır. İlavenin yapıldığı asıl metin ise ihtisara konu olmuş durumdadır. Zira hemen her ziyade veya noksan tespiti, belirli oranda bir metin ihtisarını bünyesinde barındırmaktadır.

¹² Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (ö.275/888), *Sünenü Ebî Dâvûd*, I-VII, (thk. Şuayb el-Arnâvut ve diğerleri), Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1. Baskı, Beyrut 2009, Et'ime, 1 (3736-3737).

Gece namazına iki rekâtla başlanmasını öngören Ebû Hüreyre hadisi bir diğer örnek olarak zikredilebilir:¹³

1323- حَدَّثَنَا الرَّبِيعُ بْنُ نَافِعٍ أَبُو تَوْبَةَ، حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ حَيَّانَ، عَنْ هِشَامِ بْنِ حَسَّانَ، عَنْ ابْنِ سِيرِينَ، عَنْ

أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِذَا قَامَ أَحَدُكُمْ مِنَ اللَّيْلِ، فَلْيُصَلِّ رُكْعَتَيْنِ خَفِيفَتَيْنِ".

1324- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ خَالِدٍ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ -يَعْنِي ابْنَ خَالِدٍ-، عَنْ رَبَاحٍ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ أَبِي يُونُسَ، عَنْ ابْنِ

سِيرِينَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: "إِذَا بِمَعْنَاهُ: زَادَ: "ثُمَّ لِيَطْوُلَ بَعْدُ مَا شَاءَ".

Her iki örnekte de görülen (بمعناه، زاد...)¹⁴ musannifin ziyade lafız tespitinde en fazla müracaat ettiği ihtisar ifadelerinden birisi olmuştur. Bunun dışında (بإسناد فلان ومعناه، زاد...)¹⁵ gibi mana ortaklığı belirten başka kullanımları da mevcuttur. Ayrıca (مثله، زاد...), (بنحوه، زاد...), (نحوه، زاد...), (بمثله، زاد...), (مثلة، زاد...) şeklinde ayniyet belirten; (بهذا، زاد...), (بهذا الحديث، زاد...), (بهذا الخبر، زاد...), (بإسناد فلان، زاد...), (نحو حديث فلان، زاد...) gibi benzerlik belirten; (بإسناد فلان ومعناه، زاد...), (بإسناده ومعناه، زاد...), (بإسناده ومعناه، زاد...) gibi genel atıf belirten kalıplar da kullanılmaktadır.

Ziyade içeren mükerrer muhtasar rivayetlerin tamamı, bağlantılı oldukları asıl rivayetin hemen ardından gelmekte, araya herhangi bir başka hadis girmemektedir. Bu tarz bir nakil devamlılığı, diğer ihtisar türlerinde de bulunmakla birlikte, ziyade içeren rivayetlerde üst düzeydedir. Konuyla ilgili olarak *Sünen*'de karşılaşılan belki de tek istisna, ihramlının giyemeyeceği

¹³ Salât, 311 (1323-1324).

¹⁴ Diğer kullanımları için bkz (hadis no): 870, 1417, 1825, 2435. Zamir yerine doğrudan ravinin ismini içeren (معنى حديث فلان، زاد...) kullanımı için bkz: 3521.

¹⁵ (بإسناده ومعناه، زاد...) için bkz: 706, 1674, 2191, 2266, 3216, 3507, 4569. (بإسناد فلان ومعناه، زاد...) için bkz: 496, 1075. (بإسناد فلان ومعناه، زاد...) için bkz: 1708.

¹⁶ (بمثله، زاد...) için bkz: 675. (مثله، زاد...) için bkz: 1780, 1842, 3152, 4517. (مثله، زاد...) için bkz: 4393.

¹⁷ (بنحوه، زاد...) için bkz: 468, 1654, 1661, 3271, 4444, 4696. (نحوه، زاد...) için bkz: 4337, 4429. (نحو حديث فلان، زاد...) için bkz: 2321, 4531.

¹⁸ (بهذا الحديث،) için bkz: 973, 1903, 4281. (بهذا الحديث، زاد...) için bkz: 3956, 4046, 4585. (بإسناده، زاد...) için bkz: 263, 4293. (بهذا الحديث، زاد...) için bkz: 1031, 2094, 3682/2. (في هذه القصة، زاد...) için bkz: 1861. (بهذا الخبر، زاد...) için bkz: 1908, 1968.

kiyafet, kullanamayacağı ayakkabı ve koku malzemelerini açıklayan İbn Ömer hadisinin tekrarlarıdır. Bâbın ilk hadisi olarak asıl rivayeti veren musannif, ardından tekli metin ihtisarıyla (بمعناه) tekrarını yapmış, devamında ise (بمعناه، ...) kalıbıyla hanımlara özgü iki ilave yasağı nakletmiştir.¹⁹

Yine genel bir vasıf olarak, ziyade ilaveli muhtasarlar ve asılları arasında sahâbî ravi noktasında müşterekliğin bulunduğu söylenebilir. Fakat bunun da istisnaları mevcuttur. Nitekim Hz. Peygamberin (sav) Şaban orucuyla ilgili Hz. Âişe rivayetinin²⁰ tekrarında (... زاد، بمعناه) kalıbıyla “Şaban ayını, azı hariç tutardı; hatta tamamını tutardı.” ifadesi nakledilmiş, ama ikinci hadis Ebû Hüreyre’ye isnad edilmiştir.²¹

Pek çok örnekte musannif, önceki rivayete göre ziyade içerdiği halde – sanki bir lafzın yerine geçen değişik lafzı nakleder gibi- (في هذا الحديث، قال...) ve benzeri ifadelerle ihtisarda bulunmuştur. Normalde lafız ihtisarı için kullanılan ve tek farkı (زاد) yerine (قال) fiilinin geçmesi olan bu istisnai durumların bilinmesi, bilhassa ziyade unsurları tespitiye yönelik araştırmalar açısından önem taşımaktadır. Sözgelimi, Hz. Peygamber’in (sav) öğle ve ikindi namazlarını yolculukta cem etmesi konusunu ihtiva eden Enes b. Mâlik hadisinin müteakip tekrarında, akşam ve yatsının cem’ine dair ziyade, metne şöyle eklenmektedir:²²

1219- حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ دَاوُدَ الْمَهْرِيُّ، حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ، أَخْبَرَنِي جَابِرُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ، عَنْ عَقِيلٍ، بِحَدِّ الْوَدَّيْنِ

بِإِسْنَادِهِ، قَالَ: "وَيُؤَخَّرُ الْمَغْرِبَ حَتَّى يَجْمَعَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ الْعِشَاءِ حِينَ يَغِيبُ الشَّمْسُ."

¹⁹ Bkz: Menâsik, 32 (1823-1825).

²⁰ Savm, 59 (2434).

²¹ Savm, 59 (2435). Bu ziyade *Sahîhayn*'da da yer almaktadır; ancak sahâbî ravi her ikisinde de Hz. Âişe'dir. Bkz: Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö.256/870), *es-Sahîh (el-Câmi'ü'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar min Umûri Rasûlüllâh sallallâhü aleyhi vesellem ve Sünenih ve Eyyâmih)*, (thk. Sâlih b. Abdülazîz/2756 sayfalık ve tek ciltlik Kütüb-i Sitte baskısı), Dârü's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzî', 3. Baskı, Riyâd 2000, Savm, 52 (1970); Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim ibnü'l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî (ö.261/875), *es-Sahîh*, (thk. Sâlih b. Abdülazîz/2756 sayfalık ve tek ciltlik Kütüb-i Sitte baskısı), Dârü's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzî', 3. Baskı, Riyâd 2000, Sıyâm, 34 (2722).

²² Salât, 273 (1219). Lafız ve ekli metin ihtisarlarının kesiştiği benzer istisnai kullanımlar için bkz: 866 (... بهذا المعنى، قال...); 990 (... بهذا الحديث، قال...); 4318 (... في هذا الحديث، قال...).

İhtisar bağlantılı ziyadelere müşahede edilen bir diğer husus, asıl olarak seçilen ve önce nakledilen daha kapsamlı rivayetin son kısmına değil, giriş bölümüne muhtasarda ilave metin getirilmesidir. Burada, ikinci hadisin içerdiği ilave bilgi, ilk hadisin sonuna değil başına eklenmekte ve yaygın tatbikata aykırı, dikkat gerektiren bir tablo oluşmaktadır.

Sözgelimi bâbda ilk nakledilen hadis (b) ve (c) cümlelerini içeriyorsa ve bir sonraki tekrarda sırasıyla (a-b-c) cümleleri yer almışsa, bu takdirde musannif, tekrar hadisinde senedin ardından (a) cümlesini zikretmekte, devamında ise (ثم... ساق معناه) veya benzeri bir ihtisar ifadesi kullanmaktadır. Normalde bağlam ihtisarı için kullanılan bu kalıpların ziyade metni ifade ediyor olması, sık karşılaşılmayan bir durumdur.

Misal vermek gerekirse, namazda sütre kullanımıyla ilgili olarak Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet edilen ve “*Namazda kimseyi önünüzden geçirmeyin.*” şeklinde bir (b) cümlesi ile “*Şeytan önünüzden geçmeye çalışır.*” mealinde bir (c) cümlesinden oluşan asıla, muhtasar tekrarında “*Namaz kıldığınızda sütreye yönelerek namaz kılın ve ona yaklaşın.*” şeklindeki (a) cümlesi şöyle eklenmektedir:²³

698- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ، حَدَّثَنَا أَبُو خَالِدٍ، عَنْ ابْنِ عَجَلَانَ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي سَعِيدٍ

الْحُدْرِيِّ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِذَا صَلَّى أَحَدُكُمْ فَلْيُصَلِّ إِلَى سُتْرَةٍ، وَلْيَدْنُ مِنْهَا"، ثُمَّ سَأَق

مَعْنَاهُ.

Bir diğer istisna, musannifin birden fazla şeyhinden senedlerini ve metinlerini birleştirerek telifle rivayet ettiği bazı hadisler için söz konusudur. Böyle bir durumda, önce iki şeyhin kesişen metinleri zikredilmekte, ardından

²³ Salât, 108 (698). Hadisin a-b-c veya a-c-b şeklindeki versiyonları için bkz: İbn Hıbbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî (ö.354/965), *Sahîhu İbn Hıbbân bi Tertîbi İbn Belbân*, I-XVIII, (thk. Şuayb el-Arnâvut), Müessesetü'r-Risâle, 2. Baskı, Beyrut 1993, VI/135 ve 138 (2372 ve 2375). Ayrıca krş: İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (ö.275/889), *es-Sünen*, I/II, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1994, İkâmetü's-Salâti ve's-Sünnetü fihâ, 39 (954).

ziyade lafzın tespiti metnin bitiminde ilgili şeyhin adı zikredilmek suretiyle yapılmaktadır. Uygulanan sistem kısaca şudur:

(İki Şeyhi de İçeren Sened)+(İki Şeyhin Ortak Metni)+(Ziyade Sahibinin Adı)+(İlgili Ziyade).

Ebû Dâvûd'un, şeyhi Osman b. Ebî Şeybe'nin hem metinde hem de (an'aneyi sarıh semâa çevirmesi bakımından) senette ziyade uyguladığı bir rivayeti şöyledir:²⁴

2123- حَدَّثَنَا وَهْبُ بْنُ بَقِيَّةَ وَعُمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، عَنْ هُشَيْمٍ، عَنْ حُمَيْدٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: "لَمَّا أَخَذَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَفِيَّةَ، أَقَامَ عِنْدَهَا ثَلَاثًا". زَادَ عُثْمَانُ: "وَكَانَتْ نَبِيًّا". وَقَالَ: حَدَّثَنِي هُشَيْمٌ، أَخْبَرَنَا حُمَيْدٌ، حَدَّثَنَا أَنَسٌ.

1.2. Muhteva Boyutu

Bu bölümde ziyade meselesinin nebevî mesajın içeriğine ve anlaşılmasına etkileri incelenecektir. İncelemenin kavli ve fiilî hadisler şeklinde ikili bir ayrım sadedinde yürütülmesi anlamlı bulunmuştur.

1.2.1. Kavli Hadislerde Ziyade

Kavli hadislerde görülen ziyade örnekleri şu dört noktada toplanabilir: Asıl hadise göre bir sıfat eklemesi ihtiva edenler; maddelerden oluşan rivayetlerde ek madde ihtiva edenler; ahkâm hadislerinde fikhî detay ihtiva edenler ve merfû metinlere yönelik ravi açıklaması ihtiva edenler.

1.2.1.1. Sıfat İlavesi

Resûlullah'ın (sav) üç kat beyaz kumaşla kefenlendiğini bilgisi Kefen bâbında [Ahmed b. Hanbel < Yahya b. Sa'îd < Hişâm b. Urve < Urve] senediyle Hz. Âişe'den nakledilmekte, rivayetin [Kuteybe b. Saîd < Hafs] kanalıyla

²⁴ Nikâh, 34 (2123). Aynı istikamette bir başka veri için bkz: Büyû, 25 (3376).

Hişâm'dan gelen ziyadeli tekrarında ise bu kumaşların pamuk olduğu tek kelimelik bir ziyadeyle açıklanmaktadır:²⁵

3152- حَدَّثَنَا فَتْيِيْبَةُ بِنْتُ سَعِيْدٍ، حَدَّثَنَا حَفْصٌ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ، مِثْلَهُ، زَادَ: "مِنْ

كُرْسَفٍ".

Deccal'ı tavsif eden Enes b. Mâlik rivayetinin tekrarında, iki gözünün arasında bulunacağı belirtilen "kâfir" yazısını niteleyen ve (يَقْرُوه كُلُّ مُسْلِمٍ) cümlesinden oluşan sıfat ziyadesi de²⁶ bu tarz ilavelere örnek gösterilebilir.

1.2.1.2. Madde İlavesi

Maddelene içeren bazı hadislerde önce metnin ittifak edilen hali rivayet edilmekte, ardından ziyadeyle rivayette bulunan ravinin senedi zikredilerek, sadece ilave ettiği madde kaydedilmektedir. Yine tamamı ihtisar uygulamalarından oluşan bu örneklerde (في هذه القصة، قال) ve (بهذه القصة، قال) gibi ihtisar ifadeleri kullanılmakta olup, yapı şu şekildedir:

(Sened)+(İhtisar İfadesi)+(Ziyade Madde)

Sözelimi "*Âdemoğluna zinadan payının yazıldığı, gözün zinasının bakmak, dilin zinasının konuşmak olduğu*" şeklindeki Ebû Hüreyre hadisine muhtasar tekrarında yapılan "*kulağın zinası da dinlemektir*" (والأذن زناها الإستماع) ziyadesi²⁷ buna misal gösterilebilir. Hakkı verilmeyen devenin kıyamet günü sahibini zor durumda bırakacağını anlatan rivayetinin tekrarında yer alan "*devenin haklarından birisi de günü geldiğinde sağılmaktır*" ziyadesi de böyledir.²⁸

Bir diğer örnek "*Yol kenarlarında mutlaka oturacaksınız, o zaman yolun hakkını verin.*" mealindeki Ebû Saîd el-Hudrî hadisidir. Hz. Peygamber (sav), bu sözünün ardından gelen bir soru üzerine yolun hakkını "*Gözlerine sahip*

²⁵ Krş: 3151 ve 3152 (Cenâiz, 34).

²⁶ Melâhim, 14 (4316-4318).

²⁷ Nikâh, 43 (2152-2154).

²⁸ Zekât, 32 (1658-1659).

olmak, kimseye eziyet vermemek, selamı almak, iyiliği emretmek ve kötülükten men etmek” şeklinde açıklamıştır. Hadisin muhtasar tekrarında bu beş maddeye “sorana yol göstermek” şeklinde altıncısı eklenmektedir.²⁹

4816- حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا بِشْرٌ -يَعْنِي ابْنَ الْمُفَضَّلِ-، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ إِسْحَاقَ، عَنْ سَعِيدِ الْمُقْبَرِيِّ،

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي هَذِهِ الْقِصَّةِ، قَالَ: "وَأَرْشَادُ السَّبِيلِ".

1.2.1.3. Fıkhî Detay İlavesi

Muhaddislerin fıkhî hükmü etkileyen ziyadelere özel önem verdikleri bilinmektedir.³⁰ Bu durum, hadislerdeki ziyade kısımların önemli bir çoğunluğunun, asıl ile tekrarı arasında fıkhî hüküm farkı oluşturacak mahiyet ve muhtevada olmasından kaynaklanmaktadır. Sözgelimi ‘*İhramlının Evlenmesi*’ başlığı altında Osman b. Affân’dan rivayet edilen ilk hadis “*ihramlının evlenemeyeceği*” hükmünü beyan ederken, (مثله، زاد...) kalıbıyla zikredilen müteakip muhtasarında (ولا يخطب) denilmekte, dolayısıyla hüküm “*evlenme teklifi de yapamaz*” şeklinde genişlemektedir.³¹

Yine Uhud’da şehitler için kabir kazanlara Peygamber Efendimizin (sav) “*Kazın; geniş kazın; iki üç kişiyi bir kabre koyun!*” buyurduğunu belirten hadisin (بإسناده) şeklindeki lafzına, müteakip rivayette senedin bitiminde (واضعوا) (أخفروا وأوسعوا) (واضعوا) kelimesi eklenmiştir.³² Rivayetin nakledildiği bâbın (باب في تعميق القبر) başlığını taşıdığı düşünüldüğünde, Ebû Dâvûd’un ‘ilgili fıkhî hükmü almak’ amacıyla ihtisar uygulamasında bulunduğu ve ziyadeyi ne denli önemsediği ortaya çıkacaktır.

²⁹ Edeb’, 13 (4816).

³⁰ Bu bağlamda Hâkim’in (زيادات ألفاظ فقهيّة) şeklindeki bölüm başlığına (*Ma’rifetü Ulûmi’l-Hadis*, s. 108) ve İbnü’s-Salâh’ın ziyadeler konusundaki örneklerini özellikle ahkâm hadislerinden seçtiğine (*Mukaddime*, s. 86-87) dair tespitler için bkz: Karacabey, *agm*, s.108-111; Özafşar, M. Emin, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, 1. Baskı, Ankara 1998, s.225.

³¹ Krş: 1841 ve 1842 (Menâsik, 38).

³² Cenâiz, 71 (3215-3216).

Mükerrer muhtasarda yapılan ziyadenin, el kesme hükmünün kapsamını değiştirdiği,³³ namazda Kur'an okunamayacak durumların sayısını artırdığı³⁴ veya sehiv secdesinin selâmdan önce/sonra tatbikini etkilediği³⁵ rivayetlerin sayısı dikkate değer orandadır. Teorik düzeyde Fıkıh Usûlü kaynaklarında, karşılaştırmalı olarak ise ahkâm hadislerine dair eserlerde ve şerh kitaplarında yer alan örnekler de bunlara eklenebilir.

1.2.1.4. Ravi Açıklaması İlavesi

Asıl rivayette zikredilmeyen bazı ravi açıklamaları, ziyade şeklinde müteakip hadiste sunulmakta ve metnin anlaşılmasına, uzunca bir olayın kısa bir ifadeyle yorumlanmasına³⁶ veya hadiste geçen bir hükmün izahına vesile olabilmektedir. Kimi zaman raviye aidiyeti açık olan bu ziyadeler, kimi zaman ise merfû ifadenin devamı gibi algılanabilmektedir ki bu, ziyade bahsinin idrâc ile yakınlaştığı bir noktadır.

Satın alınan köle veya cariyenin ağır ve kalıcı bir sağlık sorunu taşıdığı için üç gün içinde tespiti halinde iadesini öngören (عُهُدَةُ الرَّقِيقِ ثَلَاثَةُ أَيَّامٍ) hadisinde, ravi Katâde tarafından yapılan açıklama buna örnek verilebilir. Ebû Dâvûd, tekrar hadisinde ziyade konumunda bulunan bu açıklamanın merfû metinle karıştırılmasını önlemek için hadisin bitiminde “*Bu açıklama Katâde'nin sözüdür.*” şeklinde not düşme ihtiyacı hissetmiştir.³⁷

³³ İlki “emanete hıyanet edene (el-hâin) el kesme cezasının verilmeyeceğini” öngören, ikincisi ise bu hükme “birisinin malına zorla el koyan kişiyi (el-muhtelis)” ekleyen iki hadis için bkz: 4392-4393 (Hudûd, 13).

³⁴ Asıldaki “Hz. Peygamberin (sav) rükûda kıraati yasakladığı” bilgisinin ziyadeli tekrarda “rükûda ve secdelerde” şeklini aldığı bir örnek için bkz: 4044-4045 (Libâs, 11).

³⁵ Sehivle alakalı Ebû Hüreyre hadisinin “Sizden biriniz namazda kaç rekât kaldığını bilemediğinde otururken iki defa secde yapsın” şeklindeki ikinci cümlesine muhtasar tekrarda “otururken selam vermeden önce” ziyadesinin geldiği bir örnek için bkz: 1030-1031 (Salât, 197).

³⁶ Hz. Ali'nin Ebû Cehil'in kızıyla evlenmeye niyetlenişini ve Hz. Peygamberin (sav) yaptığı uyarıcı konuşmayı anlatan hadisin muhtasar tekrarı sadece şu ilave cümleyi içermektedir: “Bunun üzerine Ali o evlilikten vazgeçti.” Bkz: Nikâh, 12 (2070).

³⁷ Büyû', 72 (3507). Hadisin şerhi için bkz: Sehârenpûrî, Halil Ahmed (ö.1346/1927), *Bezlü'l-Mechûd fî Halli Ebî Dâvûd*, I-XX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-trs., XV/183-184.

3507- حَدَّثَنَا هَارُونُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنِي عَبْدُ الصَّمَدِ، حَدَّثَنَا هَمَّامٌ، عَنْ قَتَادَةَ، بِإِسْنَادِهِ وَمَعْنَاهُ، زَادَ: "إِنْ وَجَدَ

دَاءً فِي الثَّلَاثِ لَيْلِي، رَدَّ بَعِيرَ بَيْتَةٍ. وَإِنْ وَجَدَ دَاءً بَعْدَ الثَّلَاثِ، كُتِفَ الْبَيْتَةَ أَنَّهُ اشْتَرَاهُ وَبِهِ هَذَا الدَّاءُ." قَالَ أَبُو دَاوُدَ: هَذَا التَّفْسِيرُ مِنْ كَلَامِ قَتَادَةَ.

Ravilerin hadiste geçen bilgileri kendi kültürel birikimleri ve tecrübeleriyle örneklendirmeleri³⁸ veya bir hadisi duyduktan sonra onu nasıl amele dönüştürdüklerini belirtmeleri³⁹ ile ilgili ziyade örnekleri mevcuttur. Bu tür örnekler her ne kadar burada kavî hadislerin alt başlığı olarak incelendi ise de, fiilî hadisler için de aynı ölçüde geçerli oldukları açıktır.⁴⁰

1.2.2. Fiilî Hadislerde Ziyade

Allah Resûlü'nün (sav) fiillerinin nakledildiği rivayetler için ziyade hususu iki boyutta geçerlidir: Rivayetin ek bir fiilî detayla desteklenmesi veya fiilin ardından onu açıklayan bir merfû lafzın gelmesi. Aşağıda her ikisine ait örnekler değerlendirilecektir.

1.2.2.1. Fiilî Hadise Fiil İlavesi

[Müsedded < Hâlid b. Abdullah < İsmail b. Ebî Hâlid < Abdullah b. Ebî Evfâ] senediyle Hac bölümünde nakledilen hadiste, Resûlullah'ın (sav) umresi anlatılmakta ve tavaf ettiği, ardından Makâm-ı İbrahim'de tavaf namazı kıldığı bilgisi verilmektedir. Müteakip rivayette [Temîm ibnü'l-Muntasır < İshâk b. Yûsuf < Şerîk] kanalıyla yine İsmail b. Ebî Hâlid üzerinden aynı hadisi ihtisarla kaydeden Ebû Dâvûd (بهذا الحديث، زاد) demekte ve "Sonra Safâ ve Merve'ye gelip

³⁸ Mesela "Allah Resûlü'ne (sav) (البتع) soruldu; 'Sarhoş eden her içecek haramdır.' buyurdu." hadisinin ravisi Zührî'nin yaptığı "البتع" baldan yapılan bir içkidir. Yemenliler içerdiler." açıklaması için bkz: Eşribe, 5 (3682/2).

³⁹ Mesela Hz. Fâtıma'nın hizmetçi isteği ve kendisine tesbihat tavsiye edilmesi anlatan Hz. Ali'nin şu ek açıklaması, rivayetin mükerrer tekrarında tek başına zikredilmiştir: "Bu tesbihatı Allah Resûlü'nden (sav) duyduğumdan beri hiç bırakmadım; Sıfın gecesi hariç. O gece de sabaha karşı hatırladım ve söyledim." Bkz: Edeb', 108 (5064).

⁴⁰ Ravi sözünün, aslında yer almasına rağmen mükerrerde bulunmadığı durumlara da rastlanmıştır. Bu meseleye bir sonraki başlıkta noksan tespit şekilleri incelenirken (ولم يذكر) başlığı altında temas edilecektir.

aralarında yedi defa hızlı yürüyerek sa'y yaptı; sonra da saçını tıraş etti." lafzını eklemektedir.⁴¹ Burada umreye dair ilk hadiste yer alan iki fiile, ziyade hadisinde iki fiil daha eklenmiştir.

Tahâret bölümündeki bir diğer örnekte ise, cenâbet hâlinde uyumak ve yemek yemekle ilgili iki ardışık hadis arasında benzer bir ilişki vardır. [Müsedded ve Kuteybe b. Saîd < Süfyân < Zührî < Ebû Seleme < Âişe] senediyle rivayet edilen ilk hadiste "Hz. Peygamber'in (sav) cünüp iken uyumak istediğinde namaz abdesti aldığı" bilgisi verilmektedir. Hadisin muhtasar tekrarında ise "Cünüp iken bir şey yemek istediğinde de ellerini yıkardı." ziyadesi mevcuttur:⁴²

223- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الصَّبَّاحِ الْبِرَّازُ، حَدَّثَنَا ابْنُ الْمُبَارَكِ، عَنْ يُونُسَ، عَنِ الرَّهْرِيِّ، بِإِسْنَادِهِ وَمَعْنَاهُ، زَادَ: "وَإِذَا

أَرَادَ أَنْ يَأْكُلَ وَهُوَ جُنُبٌ، غَسَلَ يَدَيْهِ."

1.2.2.2. Fiilî Hadise Kavil İlavesi

Sünen'in ziyade örnekleri arasında, Hz. Peygamber (sav) döneminde gerçekleşen bir olayın önce sadece vaka olarak anlatıldığı, ardından aynı sahabiye ulaşan farklı bir senedle Resûlullah'ın (sav) o olaya dair söylediği bir sözün nakledildiği durumlar söz konusudur. Örneğin "*Müdebber Kölenin Satılması*" başlığı altında çeşitli tariklerine yer verilen Câbir b. Abdullah hadisi böyledir. Bâbın ilk hadisinde hiç malı olmayan, sahip olduğu tek köleyi ise tedbir yoluyla elden çıkararak bir kişiden bahsedilmekte,⁴³ müteakip muhtasar rivayette ise kölenin satılmasını ve parasının o kişi tarafından kullanılmasını öngören merfû ve kavli ziyade nakledilmektedir:⁴⁴

⁴¹ Krş: Menâsik, 55 (1902 ve 1903).

⁴² Tahâret', 85 (223).

⁴³ Olayın detayları, tarafları ve mezheplerin konuya dair görüşleri için bkz: Sehârenpûrî, *Bezlü'l-Mechûd fî Halli Ebî Dâvûd*, XVI/287-289.

⁴⁴ İtk, 10 (3956).

Mükerrer rivayette ise bu altı unsurdan şahit isteme bölümü yer almamakta, tamamı zikredilmeden noksan kısma (لم يذكر) ile dikkat çekilmektedir:⁴⁶

4453-حَدَّثَنَا وَهْبُ بْنُ بَقِيَّةَ، عَنْ هُشَيْمٍ، عَنْ مُغِيرَةَ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ وَالشَّعْبِيِّ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَحْوَهُ،

لَمْ يَذْكُرْ "فَدَعَا بِالشُّهُودِ فَشَهِدُوا".

2.1.1. Noksan Unsur Tespiti

Asıl makamındaki hadisin muhtevası bir bütün olarak düşünüldüğünde, bu bütünde yer alıp da mükerrerde bulunmayan bir unsurun veya konunun tespiti için (لم يذكر) ifadesi kullanılmaktadır. Bu kullanım, işaret edilmeyen tüm detayların ikinci hadiste de yer aldığı, ama (لم يذكر)'dan sonra zikredilen hususun ihtisara tabi tutulan tekrarda noksan kaldığı anlamına gelmektedir. Sözelimi Ebû Mes'ûd el-Ensârî'nin kölesini dövmesi olayına dair anlatımın [Ebû Kâmil < Abdülvâhid < A'meş] yoluyla tekrarlanan tarîkinde, ravi için "azad etme meselesini zikretmedi" (ولم يذكر أمر العتق) denilmektedir.⁴⁷ Bu ifade, Ebû Mes'ûd'un kölesini dövmesinin, bu hatayı işlerken Allah Resûlü'ne (sav) yakalanmasının ve aralarında geçen uyarıcı kısa konuşmanın ikinci hadiste de yer aldığı; ama ilk nakilde bulunan "dövülen kölenin azad edilmesi" davranışının bu tarîkte zikredilmediği anlamına gelmektedir.⁴⁸

(لم يذكر) ifadesinin *Sünen*'deki yüzü aşkın kullanımının önemli bir bölümü bu tarz noksan unsur tespitine⁴⁹ dairdir ve tek bir ravinin zikretmediği nokta veya noktalara yöneliktir. Bazı örneklerde ise musannif, bir şeyhten söz konusu hadisi nakleden birden fazla ravinin adını sıraladıktan sonra içlerinden birisini veya bir kaçını istisna etme yoluna gitmektedir. Sözelimi Hayber dönüşü, ordunun başında nöbetçi bırakılan Hz. Bilâl de uyuyup kalınca güneş doğduktan sonra

⁴⁶ Hudûd, 26 (4453).

⁴⁷ Edeb', 132 (5160).

⁴⁸ Hayber'de Yahudi bir kadının zehirli et ikram etmesi olayının tekrarındaki "Hacamat meselesini zikretmedi" (ولم يذكر أمر الحجامة) kullanımı da bu örnekle benzeşmektedir. Bkz: Diyât, 6 (4511).

⁴⁹ Bu alt başlığa dair diğer örnekler için bkz: 95, 107, 170, 319, 335, 723, 733, 734, 1137, 1163, 1568, 1580, 1632, 2011, 2024, 2104, 2112, 2223, 2271, 3099, 3269, 3939, 5066, 5089.

cemaatle kaza edilen sabah namazı için ezan okunması konusunda tekrar hadisin bitiminde şu açıklama yer alır:⁵⁰

قَالَ أَبُو دَاوُدَ: رَوَاهُ مَالِكٌ، وَسُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ مَعْمَرٍ، وَابْنِ إِسْحَاقَ. لَمْ يَذْكُرْ أَحَدٌ مِنْهُمْ الْأَذَانَ فِي حَدِيثِ الزَّهْرِيِّ هَذَا، وَلَمْ يَسْنِدْ مِنْهُمْ أَحَدٌ، إِلَّا الْأَوْزَاعِيَّ، وَأَبَانَ الْعَطَّارَ، عَنْ مَعْمَرٍ.

2.1.2. Noksan Lafız Tespiti

İlk hadiste geçen bir ifadenin tekrarda aynıyla yer almadığını belirtmek için de (لم يذكر) kalıbı kullanılmıştır. Böyle bir durumda musannif, tekrar hadisinde senedi verdikten sonra (لم يذكر) diyerek, ilgili lafzı ilk hadisin metninde geçtiği şekliyle zikretmektedir. Bu maddenin içeriğinin üsttekenden farkı, burada lafız, orada ise mana ağırlıklı noksan tespitine gidilmesidir.

Abdullah b. Ömer'in, Bakî'de yaptığı deve satışıyla ilgili rivayetinde geçen (بِيسَعْرِ يَوْمَهَا) nebevî ifadesinin tekrar hadisinde yer almadığı ve noksansız ilk rivayetin tercih edildiği şöyle belirtilmektedir:⁵¹

3355- حَدَّثَنَا حُسَيْنُ بْنُ الْأَسْوَدِ الْعَجَلِيُّ، حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا إِسْرَائِيلُ، عَنْ سَمَاطٍ بِإِسْنَادِهِ وَمَعْنَاهُ، وَالْأَوَّلُ

أَمُّ، لَمْ يَذْكُرْ "بِيسَعْرِ يَوْمَهَا".

Tek şeyhten yapılan tekrarlarda nadiren görülen⁵² bu kullanımın asıl yoğunlaştığı alan, telifik uygulanan hadislerin ortak metinlerine dair lafız tespitleri ve 'ravi-noksan' eşleştirmeleridir. Musannifin, "*Resûlullah (sav) her işinde; abdestinde, taranmasında, ayakkabı giyişinde, elinden geldiğince sağdan başlamayı severdi.*" şeklindeki Hz. Âişe hadisini Hafs b. Ömer ve Müslim b. İbrahim adlı hocalarından telifikle rivayet ettikten sonra Müslim b. İbrahim için "*Her işinde' kısmını zikretmedi.*" ("في شأنه كله") demesi buna misal

⁵⁰ Salât, 11 (436). Krş: Tahâret', 106 (285)'teki "Bu cümleyi Evzâî'den başka, Zührî'nin ashabından kimse zikretmez" ifadesi.

⁵¹ Büyû, 14 (3355).

⁵² Diğer örnekleri için bkz: 209, 333, 1426, 4960.

verilebilir.⁵³ Burada ayırt edici nokta, tespit edilen noksan lafzın muhtevasının değil, bizzat kendisinin mükerrerde zikredilmesidir.

Söz konusu tespit yöntemine merfû metin dışında telfik ile alakalı başka durumlarda da müracaat edilmiş; şeyhler arasındaki rivayet sîğası farklılığına dikkat çekmek⁵⁴ veya metnin sonundaki bir ravi yorumunun tekrar hadisinde bulunmadığını belirtmek⁵⁵ amacıyla (لم يذكر) kullanılmıştır.

2.1.3. Noksan Ravi Tespiti

Ebû Dâvûd, asıl hadisin senesinde bulunan bir ismin, muhtasar tekrarda bulunmadığını belirtmek için de bu kalıbı yoğun biçimde kullanmıştır. Senedin sahabe nesli dışında kalan kısımlarında⁵⁶ musannifçe tespit edilen bu tür kopuklukların, sahabe veya daha üst düzeyde görülecek bir farklılaşmaya göre daha az ehemmiyet taşıyacağı söylenebilir. Bu noktada, asıl hadiste merfû konumda iken tekrarında mevkuf düzeyine tekabül eden rivayetlerle noksan ravi tespiti arasında anlamlı bir ilişki vardır. Örnek olarak şu hadisin asıl ve muhtasar rivayetlerini zikredebiliriz:⁵⁷

2745- حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنِي نَافِعٌ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: بَعَثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ

عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَرِيَّةٍ، فَبَلَغَتْ سُهُمَانَنَا اثْنَيْ عَشَرَ بَعِيرًا. وَنَقَلْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعِيرًا بَعِيرًا.

قَالَ أَبُو دَاوُدَ: رَوَاهُ بُرْدُ بْنُ سِنَانٍ، عَنْ نَافِعٍ مِثْلَ حَدِيثِ عَبْدِ اللَّهِ؛ وَرَوَاهُ أَيُّوبُ، عَنْ نَافِعٍ مِثْلَهُ، إِلَّا أَنَّهُ قَالَ: "وَنَقَلْنَا

بَعِيرًا بَعِيرًا". لَمْ يَذْكُرِ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

Sahabe isminin zikredilmemesine dair tespitler ise, iki halde büyük bir farklılığa yol açmamaktadır: Noksanla birlikte sahâbî mürselinin oluştuğu

⁵³ Tahâret', 44 (4140). Diğer örnekler için bkz: 84, 160, 798, 1362, 3631, 3889, 4818, 4946, 5146, 5243.

⁵⁴ Bkz: Menâsik, 23 (1802).

⁵⁵ Bkz: Salât, 124 (343); Zekât, 4 (1569).

⁵⁶ Sahabe sonrası herhangi bir ravi isminin noksan olduğu örnekler için bkz: 104, 807, 3936, 4261. Zikredilmeyen bu ismin sahâbî oğlu olduğu örnekler için bkz: 344, 394.

⁵⁷ Cihâd, 155 (2745). Benzer örnekler için bkz: 640, 4200, 4438.

örnekler ve birden fazla sahâbî ravinin rivayete aynı anda ortak olduğu hadisler. Bunlardan ilkinde, İbn Abbâs'ın Meymûne'den “Ölen koyunun derisini tabaklayıp kullansaydınız; haram olan onun yenmesi idi.” hadisini⁵⁸ rivayet etmesi misal teşkil edebilir. Meymûne ismi mükerrer rivayetin senedinde noksandır; fakat bir başka sahâbî irsâl yapan ravi konumunda onun yerine geçtiği için sıhhat problemi yaşanmamaktadır.⁵⁹ İkinci durum ise Allah Resûlü'nün (sav) namaz kılışıyla alâkalı meşhur Ebû Humeyd hadisinde görülmektedir. “Allah Resûlü'nün ashabından on kişinin içinde Ebû Humeyd es-Sâidi'den duydum; onlardan birisi de Ebû Katâde idi.” şeklinde başlayan bir anlatımın tekrarında (وَلَمْ يَذْكُرْ أَبَا قَتَادَةَ) denilmiş,⁶⁰ ama Ebû Katâde'nin yerinde kalan diğer sahâbî raviler dolayısıyla herhangi bir sıhhat sorunu oluşmamıştır.

Asıl problem, sahâbî ravinin zikredilmemesinin irsâle yol açtığı durumlardır. Ebû Dâvûd'un bu bağlamda yaptığı onu aşkın irsal tespiti⁶¹ arasında [İkrime < İbn Abbâs < Resûlullah] zincirinin İkrime'nin irsâline dönüştüğü örneklerle bilhassa dikkat çekilmelidir.⁶²

2.2. (لم يقل)

Musannifin kırka yakın yerde kullandığı “demedi/dile getirmede” anlamındaki bu kullanımın ise, noksan kısmın muhtevassından ziyade lafzının ön plana çıktığı durumlarda yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Örneklerin yaklaşık dörtte biri, yukarıda “noksan lafız tespiti” şeklinde ifade edilen alana aittir.⁶³ Uygulanan rivayet usulü neredeyse aynı olduğu için burada ilave misal verilmeyecektir.

⁵⁸ Krş: Libâs, 41 (4120-4121). Bir başka örnek olarak bkz: 2120.

⁵⁹ Sahâbî mürselinin, mürseli delil saymayan âlimler de dâhil olmak üzere ulemanın cumhuri tarafından delil kabul edildiği konusunda bkz: Polat, Selahattin, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, TDV Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2010, s.140-141.

⁶⁰ Bkz: Salât, 180 (964).

⁶¹ Bir kısmı için bkz: 666, 3283, 3813, 3814, 4022, 4475.

⁶² Bu tür örnekler için bkz: 2097, 3754, 4427, 4546.

⁶³ Meselâ bkz: 584, 750, 1511, 3487, 3959, 3975, 4967.

(لم يقل) tabirinde işlenmesi ve örneklenmesi gereken husus, birleştirilmiş hadis metinlerinde görülen tatbikatlardır. Ebû Dâvûd, telifli metinlerde lafız tayininde bulunurken, hangi şeyhin hangi lafzı rivayet etmediğini kayda geçirmek için bu tabiri kullanmaktadır. Çok sayıda rivayet⁶⁴ arasından şu metin örnek gösterilebilir:⁶⁵

1365- حَدَّثَنَا نُوحُ بْنُ حَبِيبٍ، وَيَجِيءُ بْنُ مُوسَى، قَالَا: حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ ابْنِ طَاوُسٍ، عَنْ عِكْرِمَةَ بْنِ خَالِدٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: بَثُّ عِنْدَ خَالَتِي مَيْمُونَةَ، فَقَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي مِنَ اللَّيْلِ، فَصَلَّى ثَلَاثَ عَشْرَةَ رُكْعَةً مِنْهَا رُكْعَتَا الْفَجْرِ، حَزَرْتُ قِيَامَهُ فِي كُلِّ رُكْعَةٍ بِقَدْرِ (بِأَيِّهَا الْمُزْمَلُ). لَمْ يَقُلْ نُوحٌ "مِنْهَا رُكْعَتَا الْفَجْرِ".

Burada müellifin şeyhi Nûh b. Habîb'in rivayetindeki noksan kısma dikkat çekilmektedir ki, bunun 'gece namazının rekât sayısı' gibi fikhî bir başlığa tekabül ettiği ve dolayısıyla ziyade meselesi incelenirken ele alınan "fikhî detay ilavesi" başlığının bir benzerinin noksan konusu için de her zaman geçerli olabileceği aşikârdır.⁶⁶

Bu iki temel kullanımın dışında (لم يقل) ifadesinin noksan ravi tespiti⁶⁷ ve bilhassa telifli senetlerde herhangi bir şeyh tarafından zikredilmeyen ismin tayini⁶⁸ amacıyla istihdam edildiği belirtilmelidir.

Noksan kısmı belirtmek için kullanılan ifadelerde müşterek nokta, hassas lafız tespitine imkân vermeleri olup, (لم يذكر) kullanımına göre (لم يقل) bu bakımdan daha tercih edilebilir durumdadır. Rükûdan doğrulunca söylenen dua cümlesinin başında (اللهم) ifadesinin olup olmamasından⁶⁹, bir şeyhin senedde "Abdurrahmân b. Ebî Amra" olarak verdiği ismi diğerinin sadece "İbn Ebî

⁶⁴ Bkz: 142, 506, 666, 972, 1365, 1744, 2118, 2131, 2429, 3142.

⁶⁵ Salât, 314 (1365).

⁶⁶ Namazların cem'i konusunda İbn Abbâs'ın ifadesini "Allah Resûlü (sav) Medine'de sekiz ve yedi rekâtı (öğleyle ikindiye, akşamla yatsıyı) bize kıldırды" şeklinde rivayet eden Süleyman b. Harb ve Müsedded ile "kıldı" şeklinde nakleden Hammâd b. Zeyd arasında yaşanan (صَلَّى بنا) ve (صَلَّى) farklılaşması da telifte (لم يقل) kullanımıyla ilgili bir diğer örnektir. Bkz: Salât, 273 (1214).

⁶⁷ Bkz: Salât, 61 (587).

⁶⁸ Bkz: 4223, 4941, 5003.

⁶⁹ Salât, 143 (847).

Amra” olarak zikretmesine⁷⁰ kadar pek çok detay bilginin tespitinde bu ifadeler kullanılmıştır.⁷¹

3. Ziyade ile Noksanı Birlikte İfade Etmek İçin Kullanılan Kalıplar

Musannif tarafından ziyade ve noksan tespitlerinin yan yana ve ardışık olarak yapıldığı hallerde başvuru iki temel yapı aşağıda kısaca değerlendirilecektir.

3.1. (يزيد وينقص)

(يزيد وينقص) tabiri, ihtisar uygulanan bir rivayetin kendisinden önce nakledilen asıl ile farklılaştığı durumların tamamını temsil eden genel bir ifadedir. Bu ifadenin kullanıldığı muhtasar hadislerin büyük bir kısmında, manen rivayete tipik örnek teşkil edecek biçimde, tafsilata girilmemekte ve değişen lafızlara dair ek bir kayıt düşülmemektedir. Sözelimi, Resûl-i Ekrem'in (sav) Ümmü Harâm'ın evinde öğle uykusuna dalması ve uyandığında deniz seferini müjdelemesi olayının muhtasar tekrarında, asıl rivayetteki anlatımın ilk bölümü nakledilmiş, kalanına ise (وساق هذا الخبر يزيد وينقص) cümlesiyle işaret edilmiştir.⁷²

“Ravi, eksiğiyle fazlasıyla yukarıdaki hadisin muhtevasını aktardı.” şeklinde anlam verilebilecek olan bu tabirin kullanıldığı, ama değişen lafzın veya ziyade metnin de beraberinde zikredildiği durumlar dikkate değerdir. Cibril hadisinin tekrarlarından birinde (بهذا الحديث، يزيد وينقص) dedikten sonra “İslâm nedir?” sorusuna verilen farklı cevabın lafzını⁷³ nakleden Ebû Dâvûd, aynı cins

⁷⁰ Akziye, 13 (3596). Benzeri için bkz: Edeb, 65 (4941).

⁷¹ (لم يذكر) ve (لم يقل) ifadelerinin birlikte kullanıldığı istisnai bir örnek için bkz: Salât, 46 (540).

⁷² Cihâd, 9 (2492). Asla göre ziyade veya noksan olan lafızların tek tek belirtilmediği bir örnek olarak, Eş'as b. Kays ile Abdullah b. Mes'ûd arasındaki alışverişi anlatan hadisteki (والكلام يزيد وينقص) kullanımı için bkz: Büyû, 74 (3512).

⁷³ İslâm'ın şartları olarak bilinen beş maddeye (والإغتسال من الجنابة) ifadesinin eklendiği bu rivayet için bkz: Sünnet, 17 (4697).

ürünlerin aynı ölçüyle satımını öngören Ubâde b. Sâmî hadisinin tekrarında ise ziyade cümleyi kaydetmektedir:⁷⁴

3350- حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا وَكَيْعٌ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ خَالِدٍ، عَنْ أَبِي قَلَابَةَ، عَنْ أَبِي الْأَشْعَثِ الصَّنَعَانِيِّ، عَنْ عُبَادَةَ بْنِ الصَّامِتِ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِهَذَا الْحَبْرِ يَزِيدُ وَيُنْقُصُ، وَزَادَ: "قَالَ: فَإِذَا اخْتَلَفَتْ هَذِهِ الْأَصْنَافُ، فَبِيعُوا كَيْفَ شِئْتُمْ، إِذَا كَانَ يَدًا يَدًا."

Bazı istisnai örneklerde ise musannif, hem (يزيد وينقص) kalıbını kullanmakta, hem de ziyade ve noksan lafızları tespit etmektedir. Resûlullâh'ın (sav) namazda iftitâh tekbiri sonrası okuduğu dualarla ilgili Ali b. Ebî Tâlib hadisinin muhtasar tekrarında, önce dua metnindeki asla göre noksan kısım (ولم يذكر) kalıbıyla belirtilmiş, ardından ziyade lafız (وزاد فيه) ile rivayetin sonuna eklenmiştir.⁷⁵

3.2. (لم يذكر...، وزاد...)

Son örnekte (يزيد وينقص) ile kullanılan (لم يذكر...، وزاد...) ifadesi, müstakil bir sîğa olarak da müteaddit defalar kullanılmıştır. Sözgelimi "On şey fitrattandır" diye başlayan Hz. Âişe hadisinin⁷⁶ tekrarında sahâbî ravi olarak Ammâr b. Yâsir yer almakta ve musannif yeni metni ihtisar, ziyade ve noksan unsurlarının üçünü bir araya getirerek şöyle özetlemektedir:⁷⁷

... عَنْ عَمَّارِ بْنِ يَاسِرٍ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "إِنَّ مِنَ الْفِطْرَةِ: الْمَصْمُصَةَ وَالِاسْتِشْقَاقَ، فَذَكَرْنَا نَحْوَهُ. وَلَمْ يَذْكُرْ "إِعْفَاءَ اللَّحْيَةِ"، وَزَادَ "وَالْحَتَّانَ"...

⁷⁴ Büyû, 12 (3350).

⁷⁵ Salât, 121 (761). Ziyade ve noksan lafızların benzer kalıplarla tespit edildiği ama (يزيد وينقص) yerine (لم يذكر...، وزاد...) ifadesinin kullanıldığı bir başka örnek için bkz: Lukata, 1 (1705).

⁷⁶ Tahâret', 28 (53).

⁷⁷ Tahâret', 28 (54). Benzer örnekler için bkz: 4573, 4778. Ayrıca ziyadenin noksandan önce zikredildiği (لم يذكر...، وزاد...) kalıbı için bkz: 5106.

Sonuç ve Değerlendirme

Ebû Dâvûd Süneni üzerinde yaptığımız bu inceleme, musannifin 100'ü aşkın yerde ziyade ve 150'ye yakın yerde noksan tespitinde bulunduğunu ortaya koymuştur. Ziyade ve noksanla ilgili tespitler senede veya metne dair olabilmekte, telfik uygulanmış veya uygulanmamış rivayetlerde yer alabilmekte, birbirinden bağımsız siyaklarda veya aynı satırda gerçekleşebilmektedir. Her durumda değişmeyen husus, lafızların naklinde sergilenen büyük hassasiyet ve kullanılan teknik ifadelerdeki sistematik tutarlılıktır. Günümüzde değil hadis metinleri, ayet atıflarında dahi ihmal edilebilen bu ilmî hassasiyetin altı çizilmelidir. Diğer taraftan, ihtisar, ziyade ve noksan gibi rivayete müteallik tatbikatlar hakkında “*Ebû Dâvûd telfik ile rivayet edilen hadislerde lafız tayini için (لم يقل) kullanır*” gibi net ön bilgilere sahip olunması, klasik kaynaklara nüfuz ve vukuf açısından gereklilik arz etmektedir.

Sünen'de ziyade ile rivayet örnekleri üzerinde yapılan incelemeler, bu rivayetlerin bir takım müşterek vasıflarda bulunduğunu ortaya koymuştur. İstisnası çok az olan söz konusu vasıflar arasında, hadisin ilk nakledilen hâli (asıl) ile ziyadeli tekrarının ardışık verilmesi, her iki rivayetin sahâbî ravilerinin aynı olması, ziyade lafzın asıldaki metnin sonuna ilave edilmesi ve benzeri usûller zikredilebilir.

Kavlî hadislerde ziyade meselesi farklı yönleriyle tahlile açık bir mahiyete sahiptir. Bilhassa hadisleri anlama yöntemleri, fikhî hadislerin hükme kaynaklık ediş biçimleri gibi konularda yapılacak araştırmalar için hadislerdeki ziyadelerle ilgili literatür belirleyici olacaktır.

Ziyade uygulamalarının idrâc mefhumu ile yer yer kesişmesi, senede bazı isimlerin noksan rivayetinin ise mesela irsâl işlemiyle doğrudan alakalı bulunması, bize şunu göstermiştir: Hadis usulü eserlerinde müstakil birer kavram görüntüsü veren pek çok konu, temelde birbiriyle iç içedir ve neredeyse ayrılamaz bir bütündür. İstilahların bu mahiyetinin olduğu gibi keşfedilip hadis

usulü eğitimine yeniden konu edilebilmesinin yolu ise, tasnif dönemine ait ana kaynakların ihtiva ettiği usûl unsurlarının yerinde tespitinden geçmektedir.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Bağdâdî (ö.241/855), *el-Müsned*, I-L (thk. Şuayb el-Arnâvut ve diğerleri), 1. Baskı, Beyrut 1999.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İFAV, 3. Baskı, İstanbul 2009.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö.256/870), *es-Sahîh (el-Câmi'ü'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar min Umûri Rasûlüllâh sallallâhü aleyhi vesellem ve Sünenih ve Eyyâmih)*, (thk. Sâlih b. Abdülazîz/2756 sayfalık ve tek ciltlik Kütüb-i Sitte baskısı), Dâru's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzî', 3. Baskı, Riyâd 2000.

Cevherî, İsmail b. Hammâd (ö.400/1009), *es-Sihâh (Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye)*, I-VII, (thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr), Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1984.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (ö.275/888), *Risâletü'l-İmâm Ebî Dâvûd ilâ Ehli Mekke*, (thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde), Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1997.

....., *Sünenü Ebî Dâvûd*, I-VII, (thk. Şuayb el-Arnâvut ve diğerleri), Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1. Baskı, Beyrut 2009.

Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbüfî (ö.405/1014), *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, 2. Baskı, Haydarâbâd 1977.

İbn Hıbbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî (ö.354/965), *Sahîhu İbn Hıbbân bi Tertîbi İbn Belbân*, I-XVIII, (thk. Şuayb el-Arnâvut), Müessesetü'r-Risâle, 2. Baskı, Beyrut 1993.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (ö.275/889), *es-Sünen*, I/II, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1994.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem (ö.711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-LV, (thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasbüllâh, Hâşim Muhammed eş-Şâzelî), Dâru'l-Meârif, Kâhire trs.

Karacabey, Salih, "Farklı Açılardan Hadiste Ziyade Meselesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 1, ss.105-134.

....., "Ziyâdetü's-sika", *DİA*, XLIV/486-487.

Karahan, Abdullah, "Zevâid", *DİA*, XLIV/303-305.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim ibnü'l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbüri (ö.261/875), *es-Sahîh*, (thk. Sâlih b. Abdülazîz/2756 sayfalık ve tek ciltlik Kütüb-i Sitte baskısı), Dâru's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzî', 3. Baskı, Riyâd 2000.

Özafşar, M. Emin, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, 1. Baskı, Ankara 1998.

Polat, Selahattin, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, TDV Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2010.

Râmhürmüzî, Hasen b. Abdurrahmân (ö.360/971), *el-Muhaddisü'l-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'î*, (thk. Muhammed Accâc el-Hatîb), Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, Beyrut 1971.

Sehârenpûrî, Halil Ahmed (ö.1346/1927), *Bezlü'l-Mechûd fî Halli Ebî Dâvûd*, I-XX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-trs.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *Tedrîbü'r-Râvî fî Şerh Takrîbi'n-Nevâvî*, I-II, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1993.

Şahyar, Atâullah, "Mezîd fî Muttasılı'l-Esânîd", *DİA*, XXIX/544-545.